

Stanka Stružnik

Osnovna šola Vodice
stanka.stružnik@gmail.com
COBISS: 1.04

Planinsko pašništvo

Alpine Pasturing

Izvleček

V prispevku je predstavljeno planinsko pašništvo na alpskem območju Slovenije. Slednje ima večtisočletno tradicijo in predstavlja najstarejšo kmetijsko dejavnost ob zgornji gozdni meji. V uvodu so pojasnjeni osnovni pojmi, ki se nanašajo na obravnavano temo, sledi jim kratek pregled zgodovine planinskega pašništva na Slovenskem, opisani so dejavniki, ki so vplivali na izbor lokacije planin, nadalje so navedene funkcije planin in delitev le-teh. Prispevek nas seznani s sistemom planinske paše in z večkratnimi selitvami, ki so posebnost slovenskih Alp. Predstavljena je tudi kulturna dediščina, ki se je razvila ob medsebojnem sožitju človeka in narave. Ob koncu se seznanimo še s težavami, s katerimi se spopada sodobno planšarstvo.

Ključne besede: planinsko pašništvo, planine, planšarstvo, kulturna dediščina

Abstract

The article presents Alpine pasturing in Slovenia which dates back thousands of years. It is undoubtedly the oldest agricultural activity at the upper limit of the Alpine timberline. The introduction of the article deals with some basic concepts regarding the topic. Afterwards, a brief historic overview of Alpine pasturing in Slovenia is given. The author describes the factors which influenced the choice of locations, the functions of pastures and their classifications, the system of Alpine pasturing, and the frequent moving of livestock which is typical of Slovenia. The coexistence between people and nature has resulted in a rich cultural heritage. Nevertheless, modern Alpine pasturing is faced with certain problems.

Keywords: Alpine pasturing, mountain pastures, Alpine dairy farming, cultural heritage

Uvod

Planinsko pašništvo je tradicionalna kmetijska dejavnost v alpskih pokrajinah in sodi med najstarejše oblike kmetijstva v gorskem svetu. V Geografskem terminološkem slovarju (2005) je planinsko pašništvo opredeljeno kot pašništvo s poletno pašo živine na planinskih pašnikih v visokogorju in sredogorju. Planinsko pašništvo lahko uvrščamo med ekstenzivno pašništvo, ki ga Geografski terminološki slovar (2005) opredeljuje kot pašništvo, pri katerem se različne vrste živine pasejo na navadno neograjanih zemljiščih, poraslih zlasti z naravnim ali antropogeno le delno preoblikovanim rastlinstvom, npr. na zamočvirjenih ali zaslanjenih zemljiščih, v grmičevju, na planinskih pašnikih. **Pašništvo** pa je definirano kot prvotna, najpreprostejša oblika živinoreje,

ki se ukvarja z rejo udomačenih rastlinojedih živali zaradi potreb človeka po hrani, oblačenju, bivanju in vleki, pomoči pri delu. **Planšarstvo** je v širšem smislu in pogovornem jeziku sopomenka za planinsko pašništvo (Geografski terminološki slovar, 2005). Kljub temu pa med njima ostaja pomembna strokovna razlika. Planinsko pašništvo in planšarstvo sta v tesni povezavi, vendar ju ni mogoče povsem enačiti. Planinsko pašništvo predstavlja eno od oblik selilnega pašništva, povezano z menjavanjem letnih časov (spomladi odhod živine na planino, jeseni vrnitev v dolino), medtem ko je na samo planšarstvo poleg paše vezana tudi predelava mleka (Divjak Radivojević, 2016, str. 27). V SSKJ (2000) je **planšar** tisti, kdor pase, oskrbuje v planinah živino, zlasti govejo, in se ukvarja s predelovanjem mleka; planšarstvo pa je označeno kot dejavnost planšarja.

Planinsko pašništvo predstavlja eno od oblik selilnega pašništva, povezano z menjavanjem letnih časov (spomladi odhod živine na planino, jeseni vrnitev v dolino), medtem ko je na samo planšarstvo poleg paše vezana tudi predelava mleka.

Vsekakor so planine in planšarstvo močno zaznamovale prostor, v katerem so bile prisotne, prikazane so bile tudi na prvi oz. najstarejši znani upodobitvi Triglava v knjigi *Oryctographia Carniolica* Baltazarja Hacqueta leta 1778 (Divjak Radivojevič, 2016, str. 29). Melik (1950) ugotavlja, da je bilo v Julijskih Alpah planšarstvo najbolj intenzivno in obsežno. Izmed treh gorskih verig v alpskih pokrajinah so namreč Julijske Alpe najboljšeješe.

Kratka zgodovina planinskega pašništva

K enemu izmed najstarejših in najpomembnejših nagibov, ki so vodili človeka k naseljevanju v območju gora, sodi poleg rudarstva in lova tudi iskanje planinskih trat za pašo, kar poleg arheoloških najdb in spoznanj nakazuje na prazgodovinski obstoj planšarstva oz. planinskega gospodarjenja (Novak, 1969, v Divjak Radivojevič, 2016). Toda arheološke raziskave v visokogorju slovenskih Alp (1996–2006) doslej niso prinesle otipljivih dokazov o pašništvu v prazgodovini (Cevc, 2006, str. 114). Razlogi za to niso le v pomanjkanju arheoloških najdb, pač pa tudi v težavnosti prepoznavanja pašništva zaradi prepletenosti z drugimi dejavnostmi človeka v visokogorju. Domneva se, da pastir ni bil samo varuh črede, temveč je bil hkrati tudi priložnostni nabiralec zelišč in rude pa tudi lovec.

Arheološke najdbe precej prepričljivo dokazujejo izkoriščanje planinskih pašnikov v visokogorju v rimskem času, v srednjem in novem veku (Cevc, 2006, str. 121). Melik (1950) piše, da o starosti planin pričajo starinske oblike srenjskega skupnega gospodarjenja, ki so trdovratno kljubovale času in naj bi izvirale še iz predfevdalne dobe. Do prevladujoče vloge pastirja v planini je prišlo šele tedaj, ko se je pastir (pastirica) intenzivno lotil predelovanja mleka v mlečne izdelke (sir, maslo, skuta). Iz poznega srednjega veka je namreč vse več predmetov in orodja, ki pričajo o pospešenem sirarjenju v visokogorskih planinah (Cevc, 2006). Ker velik del našega ozemlja leži v alpskem in visokogorskem svetu, se je izoblikovala posebna oblika gospodarjenja, ki se začne vsako leto s premikom živine iz doline na planinske pašnike in jeseni nazaj v dolinski hlev. Blaznik (1970, v Slameršek, 2012) piše, da so v izrazitejših planinskih predelih gnali živino na prave planinske pašnike, ki so ležali daleč od naselbin, že v predfevdalni dobi (5.–12. st.), ko vprašanje kolektivne kmečke posesti še ni povzročalo nobenih trenj. Eno vaško planino je po navadi uporabljala le ena vas, lahko pa tudi več, ni pa

znana podrobna ureditev paše, ki se je verjetno ravnala po običajih. V 13. stoletju, ko je bila slovenska zemlja nasičena s kmetijami, je začel rasti gospodarski pomen kolektivnih kmečkih posesti. Uvajanje pluga je zahtevalo več živine in je vodilo v pomanjkanje paše. Nesporazumi glede skupne zemlje so se od 16. stoletja dalje z naraščanjem njenega gospodarskega pomena še poglobljali. Planinske pašnike so kasneje pod vplivom rimskega prava začeli opredeljevati kot »servitute« (služnost), ki so med drugim določali, kje in kdaj se lahko pase ter vrsto in število živine. Ker so bile razmere v gorah trde in paše ni bilo dovolj za vse, se je v stoletjih izoblikoval poseben pašni red. Prva ga je v uradni obliki odredila Marija Terezija. Pravice do paše so bile strogo odmerjene. Veljala je posebna hierarhija pašnih upravičencev in delitve dela. Pašne pravice so bile dodeljene kmetijam, posameznim hišam v dolini. Temeljno pravilo je bilo, da je gospodar lahko pasel toliko živine, kolikor je je pozimi lahko preživel s senom in otavo, ki jo je poleti pripravil s košnjo na dolinskih travnikih in na senožetnih planinah, rovtih. To preprosto pravilo je pomenilo, da so bile vse travniške in senožetne površine skrbno pokošene, očiščene, stalno vzdrževane (Koren in Bizjak, 2006, str. 6).

Po letu 1960 so se zaradi zakona o prepovedi gozdne paše (kar je bila posledica poudarjanja gozdarstva v primerjavi s kmetijstvom) opustile številne planine. Po letu 1991 oziroma s spremembami v državni ureditvi Slovenije se je kmetijstvo začelo prilagajati tržnemu gospodarstvu oziroma evropski kmetijski politiki. Zaščitne ukrepe, ki so bili v uveljavi še po osamosvojitvi Slovenije, so ob nekajkratnih spremembah zamenjala neposredna plačila v kmetijstvu na hektar kmetijskih zemljišč. Ti ukrepi so vplivali tudi na ponovno oživljanje planin in košnjo nekaterih strmih ali grbinastih travnikov (Petek, 2005, str. 195). Leta 1993 je bilo v slovenskem alpskem svetu delujočih še 223 planin, število delujočih planin se je do leta 2003 kvečjemu še nekoliko povečalo (Petek, 2005, str. 196). V letu 2012 je bilo registriranih 200 planinskih pašnikov (Slameršnik, 2012, str. 64), februarja 2021 že 263 (Register kmetijskih gospodarstev, 2021). V letu 2015 je začel veljati Zakon o agrarnih skupnostih, ki ureja namen in temeljna načela agrarne skupnosti, članstvo v agrarni skupnosti, njeno zastopanje in odgovornost za obveznosti agrarne skupnosti, finančno poslovanje agrarne skupnosti, temeljni akt, ime in registracijo agrarne skupnosti, organe agrarne skupnosti, poseben način upravljanja s premoženjem članov agrarne skupnosti, pridobivanje nepremičnin članov agrarne skupnosti, posebno ureditev dedovanja ter način prenehanja agrarne skupnosti.

Prva je pašni red v uradni obliki odredila Marija Terezija. Pašne pravice so bile dodeljene kmetijam, posameznim hišam v dolini. Temeljno pravilo je bilo, da je gospodar lahko pasel toliko živine, kolikor je je pozimi lahko preživel s senom in otavo, ki jo je poleti pripravil s košnjo na dolinskih travnikih in na senožetnih planinah, rovtih.

**Pomembno vlogo za
lego planin je imela
zagotovo ekspozicija
pobočij in s tem
količina sončnega
obsevanja, ki vpliva
na vegetacijsko dobo
in s tem na dolžino
pašne sezone.**

Legat planin

Na razširjenost planin vplivajo tako naravnogeografski kot družbenogeografski dejavniki. Pašne planine so nastale najprej tam, kjer so bile naravne planinske trate, to je ob zgornji gozdni meji in nad njo ter sredi gozda, kjer so bile naravne gozdne jase (Gabrovšek, 1998, v Kavčič, 2015). Na zgornjo gozdno mejo poleg naravnih faktorjev vpliva tudi človek predvsem z gospodarskim izkoriščanjem, zlasti z visokogorskim pašništvom, s katerim je posegel v te višine (Lovrenčak, 1976). Najvišje planine so v slovenskih Alpah na zgornji gozdni meji oziroma malo pod njo (Petek, 2005). Povprečno zgornjo gozdno mejo v slovenskem alpskem svetu je isti avtor s pomočjo literature določil pri 1700 metrih. Med naravnogeografskimi dejavniki so pomembni še: kamninska podlaga, vododržnost oz. vodoprepustnost kamnin, stalni vodni viri, površinska izoblikovanost (pobočje, krnica, dolina, uravnava, sedlo, sleme itd.), naklon pobočij, ekspozicija pobočij, poraščenost in dolžina vegetacijske dobe (Gabrovšek, 1998, v Kavčič, 2015).

Pastirske koče so bile že v starem veku postavljene na osončena in razgledna zemljišča z rahlim naklonom in v zavetju pred vetrovi, v bližini pa naj bi bila tudi voda (Cevc, 2006, str. 118). Po Ilešiču (1934, v Divjak Radivojevič, 2016) naj bi bila za položaj planine merodajnega pomena obsežna paša, ki pa je v veliki meri odvisna od površinskih oblik. Tudi Melik (1950) ocenjuje, da trajni vodni vir ni bil najpomembnejši dejavnik za nastanek planin, v ospredje postavlja primerno površje – širši, sorazmerno raven svet, primeren za pašo. Tudi če vodnih virov ni bilo v bližini, so planino uredili in si vodo »nalovili izpod kapa ali jo hodijo zase ali za živino iskat na daljavo, ali si skušajo v lokvah zadržati deževnico« (Melik, 1950, str. 15). Pomembno vlogo za lego planin je imela zagotovo ekspozicija pobočij in s tem količina sončnega obsevanja, ki vpliva na vegetacijsko dobo in s tem na dolžino pašne sezone. Tudi gozd pomembno vpliva na delovanje planin, saj poleg gozdne paše nudi gradbeni material, kurivo, omogoča zavetje v primeru snega, zadržuje vlogo v tleh, kar pozitivno vpliva na rast trave, zadržuje vetrove in daje občutek varnosti (Divjak Radivojevič, 2015).

Pri družbenogeografskih dejavnikih je potrebno omeniti predvsem dostopnost planin, gibanje števila prebivalcev, razmerja med posameznimi zemljiškimi kategorijami ter posestno pravne razmere in pravice na planinah skozi zgodovino.

Vrste planin

V osnovi planine delimo na vsaj dva različna načina. Lahko jih delimo glede na prevladujočo

vrsto živine, ki se pase na njih, ter glede na lastništvo in posest.

Delitev in značilnosti glede na prevladujočo vrsto živine, ki se pase, so povzete po Gabrovšek (1998, v Kavčič, 2015). Pri tej delitvi ločimo: mlečne planine (prevladuje goveja živina) – znotraj te skupine nekateri ločijo posebej planine, kjer prevladujejo krave mlekarice, in planine, kjer prevladuje jalova živina (junci, voli), konjske planine ali konjščice (prevladujejo konji in kobile z žrebeti), ovčje planine ali ovčarije (prevladuje drobnica) in kombinirane planine.

Najkvalitetnejše planine so običajno namenjene mlečni živini. Te planine ležijo na nižjih nadmorskih višinah, na bolj položnem terenu s kvalitetnimi pašniki. Navezane morajo biti na močnejši vodni vir, ker voda ni potrebna le za napajanje živine, ampak tudi za mlekarski obrat (sirarna). Manj kvalitetne planine služijo jalovini in konjem. Najmanj zahtevne in od naravnih faktorjev najmanj odvisne (na višjih gorskih pašnikih) so ovčje planine. Tu po navadi ni posebnih pastirskih objektov, ker praviloma tudi ni pastirjev (Gabrovšek, 1998, v Kavčič, 2015).

Slika 1: Kozi na paši
Foto: S. Stružnik, 2020

V Julijskih Alpah so se glede na različna območja razvile posamezne planinske enote, ki se med seboj razlikujejo tako po krajevnih značilnostih kot tudi značaju planšarskega obrata in vrsti živali, ki se pase na planinskih pašnikih. Ovčje in kozje planine tako najdemo na Bovškem, goveje planine na Kobariškem, Tolminskem in Baškem, v bohinjski, selški in blejsko-dobravski skupnosti, goveje in ovčje pa v Savski dolini in Savinjskih Alpah (Divjak Radivojevič, 2016). Velika planina, Mala planina, Gojska planina in ostale manjše kamniške planine so spadale med mešane planine. Razmerje med posameznimi vrstami živine se je z leti spreminjalo. Do

začetka 20. stoletja je na kamniških planinah prevladovala paša ovac. V večini so pasli solčavsko pasmo. Vsako poletje naj bi se paslo več kot 2.000 jarcev, medtem ko jih danes praktično ni več na planinah. Na Veliki, Gojski in Mali planini se je s propadom ovčereje povečala paša goveda. Na Veliki planini se v zadnjih letih pase od 370 do 400 glav živine. Prevladujejo krave dojilje s teleti in telice. Le manjše število je še molznic (Potočnik, 2018). Tudi na planinskih pašnikih pod Košuto (Karavanke) danes prevladujejo mlečne planine, na planinah Dolga njiva in Šija se poleg govedi pase še nekaj konj, čistih ovčjih planin ni več, planina Kofce je mešana planina, poleg govedi in konj se pasejo tudi ovce (Kavčič, 2015).

Planine se lahko delijo tudi glede na lastništvo in posest na skupne planine (v lasti vasi, podobčin, sosesk, srenj) in zasebne planine (navadno v lasti veleposestnikov, verskih skladov) (Divjak Radivojevič, 2016). Ena glavnih značilnosti planinskega gospodarstva v povezavi s skupnimi planinami je navezanost na starinske posestne in socialnogospodarske uredbe (Melik, 1950), ki so kljubovale času in se z manjšimi spremembami ohranile skozi različna časovna obdobja. Izpostaviti velja predvsem skupno gospodarjenje v planinah, izhajajoč iz skupne pravice do planinske paše, dedovane skozi stoletja (Melik, 1950, str. 131). Za slovenske planine je značilno, da so praviloma v skupnem lastništvu in v upravljanju t. i. agrarnih oziroma pašnih skupnosti. Registracija agrarnih oz. pašnih skupnosti se je v Sloveniji začela po prvi svetovni vojni, vendar se zaradi začetka druge svetovne vojne mnogi postopki niso zaključili. Po drugi svetovni vojni se je izvedla nacionalizacija premoženja, ki je še dodatno podaljšala te (nedokončane) postopke. Od takrat naprej je opazen stalen upad planinske paše. Leta 1994 je bila agrarnim/pašnim skupnostim spet dana možnost, da rešijo svoj pravni status (Smernice

za revitalizacijo in trajnostno upravljanje planin, 2013). Drugi tip predstavljajo planine v zasebni lasti, tj. v lasti enega samega posestnika. Ta planino uživa sam ali jo proti najemnini daje v zakup ali v soužitek še drugim (Melik, 1950). Nastanek zasebnih planin je vezan na fevdalno ureditev, pripadale pa so predvsem samotnim kmetijam, nastalim kot produkt mlajšega kolonizacijskega toka v goratem svetu (Novak, 1969, v Divjak Radivojevič, 2016). Individualne planine najdemo na območju Karavank in v Kamniških Alpah, kjer se pojavljajo samotne kmetije in raztresena naselja, v Julijskih Alpah pa le izjemoma, ker je naselbinska oblika v območju stalne naselitve strnjena (Divjak Radivojevič, 2016).

Sistem planinske paše in selitve

Če želimo razumeti delovanje planine kot celote, moramo poznati sistem planinske paše in selitve, povezane z njimi. Visokogorska pašna živinoreja navadno temelji na postopni selitvi živine iz hleva na planinski pašnik in nato v planine. Selitve so lahko enkratne ali večkratne, tako v smeri navzgor kot tudi navzdol, kar lahko opišemo kot posamezne stopnje paše v sistemu planinskega gospodarjenja. Opredelitev posameznih stopenj paše je povezana z lokacijo paše in selitvijo živine, kar posledično vpliva tudi na funkcionalnost posamezne planine (Divjak Radivojevič, 2016).

Melik (1950) navaja, da so večkratne selitve posebnost slovenskih Alp, in ugotavlja, da se na splošno v istem vrstnem redu, v katerem se je živina selila v gore, v jeseni seli nazaj v dolino. Glavna doba planinske paše je visoko poletje (julij, avgust). V vseh alpskih predelih se je ta oblika utrdila kot stalno kroženje iz doline do visokogorskih pašnikov. Ta gospodarski krog, nekateri ga imenujejo tudi živinorejsko leto, se je začel vsako leto znova s premikom živine (goveda ali drobnice) iz dolinskih vasi na tako imenovane spodnje ali senožetne planine; konec junija (na šentjanžvevo) so gnali živino naprej na visoke planine, kjer so sirili in pasli do začetka septembra, ko se je začelo vračanje na senožetne planine. Tu je živina ostala oba jesenska meseca, dokler je bilo kaj paše in dokler je ni prvi sneg konec oktobra ali sredi novembra usmeril nazaj v hleve, kjer je prezimila do spomladi, ko se je opisani krog začel znova (Koren in Bizjak, 2006). O načinu, začetku in koncu paše se kmetje na planinah na območju Zgornjega Posočja dogovarjajo sproti glede na vremenske razmere, pa tudi na podlagi pravil, ki so določena v pašnih redih (Koren in Bizjak, 2006, str. 15).

Za slovenske planine je značilno, da so praviloma v skupnem lastništvu in v upravljanju t. i. agrarnih oziroma pašnih skupnosti.

Slika 2: Jeseniška planina (1380 m) pod Klekom, Karavanke
Foto: S. Stružnik, 2020

Večstopenske selitve so neposredno povezane tudi z opredelitvijo planin glede na nadmorsko višino, v kateri se nahajajo, pri čemer ločimo nizke planine (senožeti), imenovane tudi predplanine, višje in visoke planine (Divjak Radivojević, 2016). Ista avtorica tudi navaja, da ni mogoče govoriti o enotnih stopnjah in selitvah za območje vseh alpskih planin, saj na samo pašo vpliva vrsta različnih dejavnikov. Za Julijske Alpe, predvsem bohinjske gore, so značilne večkratne selitve in stopnje paše, medtem ko so selitve v Kamniško-Savinjskih Alpah navadno enostopenjske. Na drugih planinah poznajo eno- ali večinoma dvostopenjske selitve.

Kulturna dediščina

Glavne zgradbe planinskih naselij so koče, stanovi ali bajte ter hlevi za živino, ki se med planinami razlikujejo po videzu. Arhitektura stavb je povsod prilagojena gospodarjenju na planšarijah, zgrajene so iz dostopnih – avtohtonih materialov ter prilagojene naravnim danostim, ki veljajo na določeni lokaciji. Meja med soškim in savskim delom Julijskih Alp, kjer poteka razvodnica med Črnim in Jadranskim morjem, je tudi meja dveh kultur. Govorimo lahko o kulturi kamna na primorski oziroma

soški strani in o kulturi lesa na gorenjski (Koren in Bizjak, 2006). Na hišah in pastirskih stavbah na Gorenjskem ni težko prepoznati kulturnih in arhitekturnih vplivov osrednjega alpskega prostora, tako kot ni težko na stavbah Posočja prepoznati močnih vplivov Furlanije in Sredozemlja (Koren in Bizjak, 2006, str. 7).

Gradbena zasnova stavb je prilagojena tudi vremenskim razmeram. Pozornost pri gradnji je posvečena zaščiti pred vetrom in snegom, kar ustvarja občutek ravnovesja med grajenim in naravnim okoljem. Stavbe so zasnovane skromno, prav tako je tudi njihova oprema, brez nepotrebnih dodatkov. Osebni pečat dajejo stavbam na njih izrezljani napisi, kot so letnice, verzi, imena in podobno. V bohinjskih planinah je imel vsak gospodar svoj »hišni znak«, s katerim je zaznamoval svoje orodje, v planinah tudi svoje posodje (Planšarski muzej ..., 2015, v Divjak Radivojević, 2016).

Posamezni arhitekturni tipi zgradb v nižjih in srednjih planinah se ločijo od zgradb v višje ležečih planinah glede na obseg pašne dobe in gospodarsko pomembnost posameznih planin. Opazne so tudi razlike med nižjimi – senožetnimi in višje ležečimi planinami. Zgradbe nižjih planin že močno spominjajo na hiše v stalno naseljenih

Slika 3: Planina Dedno polje (1560 m), primer tradicionalne gradnje na neravnem terenu (kamnit podstavek in lesene »kobile« oz. podporniki), ki kaže na dobro poznavanje naravnih danosti in izkušnje graditeljev, ki so se prenašale skozi generacije.

Foto: S. Stružnik, 2019

vaseh, na kar je vplivalo tudi trajanje bivanja v nižjih planinah, ki je bilo navadno daljše kot na ostalih višjih planinah. Taki planini sta Uskovnica in Praprotnica na Pokljuki (Novak, 1966, v Divjak Radivojevič, 2016).

Pomembna zgradba v planinskih naseljih je bila sirarna, kjer so izdelovali sir. Sirarna je tudi edina zgradba, ki vizualno izstopa v naselju oz. je drugačna kot ostale zgradbe v naselju. Navadno je grajena iz kamna in je manjših dimenzij. Sirarnica ima vedno izjemen položaj po zunanji podobi in po funkciji (Melik, 1950).

Drugačno obliko pastirskih koč oz. bajt najdemo na Veliki in Mali planini, kjer je bila okoli enoceličnega sredinskega prostora še ovalna lopa za živino, prekrita z enotno, skoraj do tal segajočo streho, krito s skodlami (Divjak Radivojevič, 2016). Do prve svetovne vojne so na Veliki, Mali in Gojski planini gradili »bajte« samo ovalne oblike, kasneje pa se med ovalne začnejo mešati tudi koče pravokotnih oblik. Starejše bajte ovalnega tlorisa so bile ognjišnice, na zunaj podobne elipsoidastemu šotoru. Ovalna lopa v notranjosti skriva pravokotno leseno pastirjevo izbo. Po drugi svetovni vojni so kmetje začeli opuščati tipičen način gradnje in začeli postavljati koče s štirioglato lopo, ker je gradnja enostavnejša, kritje s skodlami hitreje, prostor pa bolje izkoriščen (Bastarda, 2003, str. 29). Odločilni zadnji udarec tradicionalnemu velikoplaninskemu stavbarstvu je dala druga svetovna vojna: januarja 1945 so Nemci požgali na Veliki, Mali in Gojski planini vse bajte, večinoma grajene v tradicionalni obliki. Ognju sta ušli le dve koči na Mali planini, ki sta bili do vrha zametani s snegom (Cevc, 1993, v Bastarda, 2003).

Velik pritisk na spreminjanje planšarskih stanov v počitniška bivališča v Julijskih Alpah se je zgodil v začetku 70-ih let prejšnjega stoletja. Znatno delež planšarskih stanov je bil v tem obdobju adaptiran, pri čemer se je pogosto poleg namembnosti spremenila tudi njihova zunanja podoba. Izgubila se je stavbna identiteta, kulturna krajina se je zaradi pretežno nekmečkega prebivalstva, ki je stanove uporabljalo za počitniške namene, začela zaraščati in tako izgubljati krajinsko pestrost (Divjak Radivojevič, 2016, str. 55).

Ne smemo pa pozabiti tudi na nesnovno kulturno dediščino planinskega pašništva. Po Unescovi Konvenciji o varovanju nesnovne kulturne dediščine nesnovna kulturna dediščina »pomeni prakse, predstavitve, izraze, znanja, veščine in z njimi povezana orodja, predmete, izdelke in kulturne prostore, ki jih skupnosti, skupine in včasih tudi posamezniki prepoznavajo kot del svoje kulturne dediščine. Skupnosti in

skupine nesnovno kulturno dediščino, preneseno iz roda v rod, nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino, in zagotavljajo občutek za identiteto in neprekinjenost s prejšnjimi generacijami, s čimer spodbujajo spoštovanje do kulturne raznolikosti in človeške ustvarjalnosti« (Koordinator varstva nesnovne kulturne dediščine, 2021).

V registru nesnovne kulturne dediščine v Sloveniji so od vpisanih 89 enot štiri enote, ki se nanašajo na planinsko pašništvo. To so: planinska paša in predelava mleka, izdelovanje trničev in pisav, priprava bohinjskega mohanta in skodlarstvo. Izdelovanje trničev, posušenih sirov značilne hruškaste oblike, je značilno na območju Velike, Male in Gojske planine v Kamniško-Savinjskih Alpah. Izdelani so iz skute, smetane in soli ter okrašeni s posebnimi ornamentami, vtisnjenimi s »pisavami« (Slovenski etnografski muzej). Bohinjski mohant je tradicionalni polmehki sirarski izdelek z značilnim pikantnim okusom ter svojevrstnim vonjem in teksturo, ki ga na območju Bohinja pripravljajo vse leto. Je stara vrsta domačega sira in velja za kulinarčno posebnost tega območja (Slovenski etnografski muzej). Skodlarstvo je obrtna dejavnost z bogato tradicijo, ki obsega izdelovanje lesenih skodel in kritje streh stanovanjskih, gospodarskih, občasno naseljenih in drugih stavbnih objektov s skodlami, največkrat v višje ležečih območjih Slovenije (Slovenski etnografski muzej). Omeniti je potrebno še dva slovenska avtohtona sira z območja planin v Zgornjem Posočju. Tolminc je sir, ki je lahko izdelan iz surovega, polnega ali delno posnetega kravjega mleka. Uvrščamo ga med trde, polnomastne sire. Bovški ovčji sir izdelujejo izključno kmetje na Bovškem, in sicer na kmetijah, v poletni pašni sezoni pa tudi na visokogorskih planinah. Spada med trde polnomastne sire. Kot osnovna surovina za izdelavo bovskega sira se uporablja surovo ovčje mleko, dodaja pa se lahko tudi do 20 % kozjega ali kravjega mleka. Mleko mora biti prirejeno na območju zaščite, to pa je območje občine Bovec z okolico (Koren in Bizjak, 2006).

Funkcije planin

Planinski pašniki niso namenjeni le zagotavljanju dodatnih pašnih površin (sezonska paša), temveč opravljajo tudi številne druge funkcije. V Smernicah za revitalizacijo in trajnostno upravljanje planin (2013, str. 15) so izpostavljene ekonomske, ekološke, rekreativne in socio-kulturne funkcije planin. Med ekonomske funkcije planin sodijo dodatne pašne površine za kmetije, dodaten prihodek od mlečnih in

V registru nesnovne kulturne dediščine v Sloveniji so štiri enote, ki se nanašajo na planinsko pašništvo. To so: planinska paša in predelava mleka, izdelovanje trničev in pisav, priprava bohinjskega mohanta in skodlarstvo.

mesnih izdelkov, manj dela za kmeta na kmetiji v poletnih mesecih ter visoke subvencije kritja stroškov za živali, ko so na planinskih pašnikih. K ekološkim funkcijam se prišteva ohranjanje planinskih pašnikov, ki prispevajo k visoki biodiverziteti, ohranjanje značilne kulturne krajine in ohranjanje redkih rastlinskih in živalskih vrst ter habitatov. Ocenjuje se, da planinska paša pripomore k zmanjševanju nevarnosti plazov in erozije ter pripomore k ohranjanju funkcionalnosti kmetijskih zemljišč v višjih legah/predelih, kar sodi med varstvene funkcije planin. Ohranjene planine omogočajo spoznavanje in ohranjanje tradicije, naravnih danosti in znanja, kar se uvršča med socio-kulturne funkcije planin. In nenazadnje ne smemo pozabiti tudi na rekreativno funkcijo planin, kamor sodijo razne oblike rekreacije (pohodništvo, turno smučanje, kolesarjenje, izletništvo, nabiranje zelišč, gozdnih sadežev).

Težave sodobnega planšarstva

Pri sodobnem planšarstvu se pojavlja kar nekaj težav, značilnih za planine slovenskega alpskega prostora. Za planine v Zgornjem Posočju bi bilo potrebno več skrbi in investicij nameniti urejanju prostorov za predelavo mleka in tehnološkemu znanju predelave mleka predvsem zaradi sanitarno-tehničnih zahtev. Težave so tudi na področju lastniških razmerij oziroma odnosov med lastniki in uporabniki posameznih planin, ki so pogoj za urejanje drugih pomanjkljivosti. Potrebne so dodatne investicije za urejanje bivalnih prostorov, dostopnih poti ter ustrezne oskrbe s pitno vodo. Zaraščanje pašnih površin

je predvsem posledica nizkih obremenitev in zmanjševanja staleža živine, ponekod pa je vzrok za to tudi neprimerna organizacija paše. Ena izmed posledic zaraščanja in krčenja pašnih površin je vse več divjadi, predvsem zveri, katerih življenjski prostor se širi, z naraščanjem njihovega števila pa se povečuje škoda, ki jo povzročajo kmetu v različnih oblikah. Medtem ko je na lažje dostopnih delih planin in v okolici pastirskih koč vse več težav zaradi prepašenosti (Smernice za revitalizacijo in trajnostno upravljanje planin, 2013).

Zelo pereče je tudi vprašanje pri organiziranju dela na visokogorskih planšarijah zaradi pomanjkanja delovne sile. Najpogostejša posledica tega problema je opuščanje planinske paše ali pa celo zmanjšanje staleža kljub dobrim možnostim za kmetovanje v dolini (Koren in Bizjak, 2006). V poletnih mesecih nekatere, predvsem lažje dostopne planine, obišče veliko planincev, športnikov in dnevnih obiskovalcev, ki kmetom povzročajo težave predvsem s parkiranjem na pašnikih, motenjem živali na paši ter odlaganjem odpadkov. Pogosto nastajajo tudi konflikti zaradi odvezanih psov ali puščanja odprtih vrat na ograjah. Večina kmetov na planinah v Zgornjem Posočju pa se pritožuje nad turisti predvsem zaradi motenja njihovega vsakdanjega dela.

V sodobnem planšarstvu je v zadnjih letih zaznati tudi zanimiv pojav, ki nam v preteklosti ni bil znan. Nanj je opozoril Koren, strokovnjak za planinsko pašništvo, v intervjuju za Planinski vestnik (oktober 2012, str. 12). »Gre za nekakšen kravji lizing. So ljudje, ki jih delo na planini zelo veseli in ki so ga morda nekoč že tudi opravljali, nimajo pa svojih lastnih krav. Zato pri kmetu v dolini najamejo kravo ali nekaj krav za na planino. Kmetu nato plačajo vse mleko, ki bi ga ta sicer namolzel, po odkupni ceni, ki bi jo dobil v mlekarni. Na planini postorijo vse obveznosti, ki so jih dolžni glede čiščenja pašnika, krijejo svoj del stroškov za delovanje planine in oddelajo dogovorjeno število dni po vsaki kravi. Na koncu sta zadovoljna oba. Kmet dobi plačano mleko, kot če bi ga oddajal v mlekarno, s tem da mu štiri mesece krave ni treba niti molsti niti krmiti. Najemnik pa ima z delom svoje veselje, pa še nekaj zasluži. S sirom, ki ga proda, ustvari pozitivno razliko glede na ceno mleka, ki jo je plačal kmetu.«

Sklep

Planinsko pašništvo je najstarejša oblika kmetijske dejavnosti v alpskem prostoru z

Slika 4: Krava na planini Zaslap, zadaj planina Pertovč pod Mrzlim vrhom, Zgornje Posočje
Foto: S. Stružnik, 2020

večtisočletno tradicijo. Razvilo se je zaradi nuje, lažjega preživetja ljudi in s tem kmetij na tem območju. Ohranilo se je zaradi posebnega odnosa do narave. Predstavlja medsebojno sožitje med naravo in ljudmi, ki so znali naravne vire in dobrine uporabljati, a jih pri tem niso izrabili, ki so jih znali izkoriščati in jih pri tem niso izkoristili. Ta simbioza se kaže tudi v bogati kulturni dediščini. Planinska paša danes ni več nuja, je pa možnost dodatnega zaslužka za kmete. V tem času se planine soočajo s številnimi težavami, ki jih prinaša sodobni način življenja. Ob neprimernem reševanju le-teh preteht nevarnost, da se izgubi dragocen del kulturne dediščine in tudi veččin tradicionalnega načina pridelovanja mleka v mlečne izdelke. Naša naloga in tudi dolžnost do prednikov je, da poiščemo ustrezne rešitve in ohranimo večtisočletno tradicijo planinskega pašništva tudi za prihodnje rodove.

Viri in literatura

1. Bastarda, G. (2003). *Planinsko pašništvo na Veliki planini in Kravcu*. [Diplomsko delo]. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
2. Cevc, T. (ur). (2006). *Človek v Alpah: desetletje (1996-2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Založba ZRC, ZRC SAZU.
3. Divjak Radivojevič, L. (2016). Prostorska organizacija planšarskih naselij. [Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo]. Digitalna knjižnica Univerze v Ljubljani. <http://drugg.fgg.uni-lj.si/5767/>
4. *Geografski terminološki slovar*. (2005). Založba ZRC, ZRC SAZU.
5. Kavčič, S. (2015). Sonaravni razvoj planin pod Košuto. [Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta]. Digitalna knjižnica Univerze v Ljubljani. <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=73900&lang=slv>
6. *Koordinator varstva nesnovne kulturne dediščine*. (b. d.). Slovenski etnografski muzej. <http://www.nesnovnadediscina.si/sl/pogosto-zastavljena-vprasanja#1>. (pridobljeno 12. 2. 2021).
7. Koren, D. in Bizjak, J. (2006). *Mlečne planine v Zgornjem Posočju: o življenju in gospodarjenju na planinah s pridelavo mleka*. Triglavski narodni park.
8. Lovrenčak, F. (1977). Zgornja gozdna meja v Kamniških Alpah v geografski luči (V primerjavi s Snežnikom). V S. Ilešič (ur.), *Geografski zbornik: Acta Geographica XVI* (str. 5-147). SAZU.
9. Melik, A. (1950). *Planine v Julijskih Alpah*. SAZU.
10. Petek, F. (2005). *Spremembe tal v slovenskem alpskem svetu*. Založba ZRC, ZRC SAZU.
11. Potočnik, T. (2018). Stanje prireje mleka in paše govedi ter možnosti za razvoj planšarstva in revitalizacijo kamniških planin. [Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta]. Digitalna knjižnica Univerze v Ljubljani. <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=105209&lang=slv>
12. Slameršek, A. (2012). Pašni red kot bodoče orodje za trajnostno upravljanje planinskih pašnikov v območjih Natura 2000. *Varstvo narave*, 26, 63-78. https://zrsvn-varstvonarave.si/wp-content/uploads/2019/09/Slamersek_3121.pdf
13. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (2000). Spletna izdaja. Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://fran.si/130/sskj-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika>
14. Slovenski etnografski muzej. (b. d.). Register nesnovne kulturne dediščine. <http://www.nesnovnadediscina.si/sl/register/izdelovanje-trnicev-pisav> (pridobljeno 12. 2. 2021)
15. Slovenski etnografski muzej. (b. d.). Register nesnovne kulturne dediščine. <http://www.nesnovnadediscina.si/sl/register/priprava-bohinjskega-mohanta> (pridobljeno 12. 2. 2021)
16. Slovenski etnografski muzej. (b. d.). Register nesnovne kulturne dediščine. <http://www.nesnovnadediscina.si/sl/register/skodlarstvo> (pridobljeno 12. 2. 2021)
17. Smernice za revitalizacijo in trajnostno upravljanje planin. (2013). Zavod RS za varstvo narave. [http://www.projektalpa.si/uploads/datoteke/kmet_smernice_slovenska\(1\).pdf](http://www.projektalpa.si/uploads/datoteke/kmet_smernice_slovenska(1).pdf)
18. Register kmetijskih gospodarstev (2021). Služba za Register kmetijskih gospodarstev. Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano.
19. Škodič, D. (2012). Kako iz mleka nastane sir. Pogovor s strokovnjakom. *Planinski vestnik*, 10, 11-13. https://planinskivestnik.com/files/File/PV_2012_10.pdf
20. Zakon o agrarnih skupnostih (ZAGR) (2015). Uradni list RS, št. 74/2015. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2015-01-2871?sop=2015-01-2871>